

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Α΄ Τάξεως,
Αρχαιολογικό Μουσείο, Σητεία, Κρήτη

ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΖΟΥΣΑ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

(PLATES I-XI)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σχέσεις Κρήτης και Κύπρου κατά την γεωμετρική και ανατολίζουσα φάση έχουν ήδη πολλές φορές επισημανθεί και τονισθεί. Για λόγους που είναι γνωστοί — ή ευνόητοι — στους μελετητές της εποχής και των περιοχών, έχει μέχρι σήμερα δοθεί περισσότερο βάρος στις συγκρίσεις με υλικό προερχόμενο από την Κεντρική Κρήτη. Ο κυριότερος από τους λόγους αυτούς είναι η ποσότητα του γνωστού υλικού από εκεί, και ιδιαίτερα οι δύο σημαντικές δημοσιεύσεις της Φορτέτσας και των Αρκάδων.

Πριν από μερικά χρόνια, στο αρχαιολογικό Συμπόσιο που οργανώθηκε στην Κύπρο τον Απρίλιο του 1978, με θέμα 'Οι σχέσεις Κύπρου και Κρήτης π. 2000 - 500 π.Χ.', ο καθηγητής J.N. Coldstream, αναλύοντας κυρίως ευρήματα νεκροταφείων της περιοχής Κνωσού, επεσήμανε μερικά κυπριακά στοιχεία στην κεραμική της Κρήτης, στους αιώνες 10^ο - 8^ο.¹

Η μέχρι τώρα έρευνα έχει δείξει τον ουσιαστικό ρόλο της Κνωσού ως σημείου εισόδου των γεωμετρικών επιδράσεων στην Κρήτη, από περιοχές της Κυρίως Ελλάδας και των νησιών του Αιγαίου, αλλά και των ανατολίτικων στοιχείων από την Κύπρο και τη Συρία.

Αλλά, αν αυτό είναι αναμφισβήτητο, αντίθετα είναι μάλλον απίθανο ότι η Κνωσός αποτελούσε το μόνο πολιτικό και διοικητικό κέντρο στην Κρήτη την εποχή που μας απασχολεί, ή ότι είχε την ισχύ να επιβάλλει σ' όλο το νησί τα καλλιτεχνικά ρεύματα που η ίδια υιοθετούσε. Η ύπαρξη τόσων διαφορών στα τοπικά εργαστήρια δείχνει ότι τα μικρότερα κέντρα ήταν αυτόνομα και επομένως περισσότερο ή λιγώτερο ανοικτά στις εξωτερικές επιδράσεις.

Ο χώρος της Ανατολικής Κρήτης, (σημερινές επαρχίες Μιραμπέλου, Ιεράπετρας και Σητείας) παρουσιάζεται αρκετά πυκνοκατοικημένος στην ΥΜΙΠ εποχή, όπως και στους Σκοτεινούς Χρόνους που ακολούθησαν. Το φαινόμενο αυτό θεωρείται ότι οφείλεται στις συνθήκες ασφάλειας που παρέχει η περιοχή, όντας αρκετά δυσπρόσιτη. Τα βουνά πρόσφεραν θέσεις φυσικά

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Έφορο κ. Κ. Δαβάρα, Προϊστάμενό μου σήμερα στην ΚΔ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για τις διευκολύνσεις στη μελέτη στα Μουσεία Αγίου Νικολάου και Σητείας που μου παρέχει τα τρία τελευταία χρόνια, όπως επίσης και στον Διευθυντή του Μουσείου Ηρακλείου, Έφορο κ. Γ. Σακελλαράκη, κι όλους τους συναδέλφους-συνεργάτες του, που πρόθυμα με εξυπηρέτησαν στο ίδιο χρονικό διάστημα στο Μουσείο Ηρακλείου.

Επίσης ευχαριστώ τον κ. και την κ. Μητσοτάκη για την άδεια δημοσίευσης της Συλλογής τους.

Τα σχέδια και οι φωτογραφίες των αγγείων που παρουσιάζονται έγιναν από την γράφουσα.

1. *Acts of the International Archaeological Symposium 'The relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C.'*, Λευκωσία, 1979, σσ. 257-263.

οχυρές στους κατοίκους της εποχής, και οι μικρές κοιλάδες και τα οροπέδια την απαραίτητη γη για τις γεωργικές καλλιέργειες και την κτηνοτροφία, πάνω στις οποίες φαίνεται πως στηρίζεται κυρίως η οικονομία.

Οι ιστορικές συνθήκες που οδήγησαν στη δημιουργία αυτών των ορεινών και σχετικά απομονωμένων οικισμών, αντικατοπτρίζονται στην κεραμική, που παραμένει σε μια ουσιαστικά στάσιμη υπομινωική φάση, για πολύ μακρότερο χρονικό διάστημα απ' αυτήν της Κνωσού. Τα πρωτογεωμετρικά στοιχεία που φθάνουν είναι λίγα και μεμονωμένα.²

Πάντως, αν τα παραπάνω ισχύουν για ένα γενικό χαρακτηρισμό της περιοχής, πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα εξής στοιχεία, που, αν και δεν αναιρούν τη συνολική εικόνα, βοηθούν ωστόσο στην καλύτερη κατανόησή της, με την αποφυγή υπεραπλουστευτικών σχημάτων:

1. Ο κανόνας των ορεινών δυσπρόσιτων οικισμών παρουσιάζει κάποιες εξαιρέσεις, όπως στην περίπτωση του Βρόκαστρου, που κτίσθηκε σε λόφο, πολύ κοντά στη θάλασσα, στον κόλπο του Μιραμπέλου.³
2. Η πρώιμη εμφάνιση του σιδήρου στην περιοχή, δείχνει ότι, αν και η πρόσβαση στις περιοχές παραγωγής χαλκού είναι την εποχή αυτή δυσχερής, πράγμα που ισχύει για όλη την Κρήτη, όμως οι κάτοικοι του χώρου που μας ενδιαφέρει δεν έμειναν ξένοι ως προς τη νέα τεχνολογία.
3. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι η μορφολογία της περιοχής είναι τέτοια ώστε η θάλασσα να είναι ορατή απ' όλους σχεδόν τους χώρους εγκατάστασης, και μάλιστα από τα περισσότερα σημεία δεν απέχει πολύ (βλ. χάρτη, σ. 49).
4. Οι δυτικότεροι από τους οικισμούς της Ανατολικής Κρήτης, όπως ήταν φυσικό, παρουσιάζουν κάποιο μικρότερο βαθμό απομόνωσης. Έτσι στο Καβούσι και το Βρόκαστρο απαντούν μερικά εισαγμένα πρωτογεωμετρικά αγγεία, που, όμως, πρέπει να σημειωθεί, δεν φαίνεται να άσκησαν υπολογίσιμη επίδραση στη διαμόρφωση του τοπικού κεραμικού ρυθμού.⁴

Από τον 8^ο αιώνα όμως οι συνθήκες και στην περιοχή αυτή αρχίζουν να αλλάζουν κάπως, ή τουλάχιστον να σταθεροποιούνται. Μερικοί από τους οικισμούς μεγαλώνουν και φαίνονται να γίνονται μικρά κέντρα. Η Πραισός, η Δρήρος και ίσως η Λατώ, αναπτύσσονται σημαντικά. Οι πολύ αραιές, σχεδόν ανύπαρκτες σχέσεις με την Κνωσό, αυξάνονται κάπως. Νέοι δρόμοι ανοίγονται προς τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο. Σημαντικό είναι ότι όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι τα κέντρα της περιοχής ήταν πιθανότατα ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, και οι σχέσεις τους με τις παραπάνω περιοχές άμεσες.

Όπωςδήποτε όμως ο χώρος παραμένει σε σημαντικό βαθμό απομονωμένος, ακόμα και σ' αυτή τη φάση σχετικής ανόδου.

Για τον μελετητή της κεραμικής της εποχής αυτής στην Ανατολική Κρήτη, κοντά στις δυσκολίες που προκαλούν η απομόνωση και ο συντηρητισμός που αυτή επέφερε, πρέπει να προστεθούν και μερικοί ακόμα παράγοντες, που οφείλονται στις συνθήκες που επικρατούσαν

2. V.R. D' A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors*, Oxford, 1964, σ. 184.

3. E.H. Hall, *Excavations in Eastern Crete, Vrokastro*, Philadelphia, 1914.

4. Για τα μικτά στοιχεία που απαντούν στα εργαστήρια που βρίσκονται στα σύνορα μεταξύ δύο περιοχών, J.N. Coldstream, 'The meaning of the regional styles in the eighth century B.C.', στον τόμο *The Greek Renaissance of the eighth century B.C.: Tradition and Innovation*, (Πρακτικά του δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου στο Σουηδικό Ινστιτούτο). Stockholm, 1983, σσ. 17-25.

κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα: η αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα ήταν πολύ εκτεταμένη, γιατί στάθηκε αδύνατο να υπάρξει επαρκής έλεγχος της περιοχής. Εξάλλου, οι περισσότερες από τις επιστημονικές ανασκαφές έμειναν ανεπαρκώς δημοσιευμένες, για λόγους αντικειμενικούς, αλλά συχνά και υποκειμενικούς, αφού ο πλούτος των μινωικών ευρημάτων ωθούσε τους ερευνητές μακριά απ' αυτήν την 'κακοφτιαγμένη' και 'ταπεινή' κεραμική.⁵ Για τους λόγους αυτούς, τα στρωματογραφικά δεδομένα που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας είναι ελάχιστα, όταν δεν λείπουν εντελώς.

Έτσι η εξαγωγή ιστορικών συμπερασμάτων από τη μελέτη μικρών επιμέρους συνόλων γίνεται δύσκολη και επισφαλής. Μόνο με την εξέταση μεγάλου αριθμού αγγείων μπορούν να προκύψουν, με βάση κυρίως εσωτερικές συγκρίσεις, κάποιες ταξινομήσεις της κεραμικής.

Πρέπει πάντως να τονισθεί ότι τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον για την περιοχή και για τους αιώνες 11^ο - 7^ο παρουσιάζεται ζωηρό, και μικρές ή μεγαλύτερες έρευνες επιχειρούνται, τόσο από Έλληνες, όσο και από ξένους συνάδελφους.

Η παρούσα μελέτη ασχολείται με μερικά κυπριακά στοιχεία στην κεραμική της γεωμετρικής και ανατολίζουσας φάσης της Ανατολικής Κρήτης, της λεγόμενης Ετεοκρητικής περιοχής. Βασίζεται σε δημοσιευμένο και αδημοσίευτο υλικό, προερχόμενο κυρίως από τάφους, και αποτελεί μέρος συνολικότερης έρευνας για την κεραμική της εποχής από τον παραπάνω χώρο, που η γράφουσα πραγματοποιεί.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

I. Βρόκαστρο (βλ. χάρτη, σ. 49, θέση I)

(Περιλαμβάνονται μόνο τα δημοσιευμένα αγγεία)

1. Αρύβαλλος.⁶
Από την πόλη.
Διακόσμηση με ομάδες ομόκεντρων κύκλων στον ώμο. Ταινίες στο σώμα.
2. Αρύβαλλος.⁷
Ταφικό έρκος IV.
Διακόσμηση ανθεμίων στον ώμο και ταινιών στο σώμα.
3. Αρύβαλλος.⁸
Ταφικό έρκος IV.
Διακόσμηση ομάδων ομόκεντρων κύκλων στον ώμο και κάθετων σειρών ενάλληλων γωνιών που περιβάλλονται από ταινίες, στην κοιλιά.

II. Δρήρος (βλ. χάρτη, σ. 49, θέση II)

1. Δ. 2. Αμφορέας με κάθετες λαβές⁹ (Pls I: 1, VIII: 1).

5. Οι χαρακτηρισμοί έχουν χρησιμοποιηθεί επανειλημένα σε παλαιές δημοσιεύσεις γεωμετρικών αγγείων της περιοχής.

6. *Vrokastro*, εικ. 68, Α.

7. ό.π., εικ. 97, Α.

8. ό.π., εικ. 97, Β.

9. H. Van Effenterre, *Necropoles du Mirabello*, Paris, 1948, σ. 59, πίν. XLII.

Τάφος II.

Συμπληρωμένο. Καμμένο. Με ρωγμές.

Πηλός: κοκκινοκάστανος σκούρος, πολύ χονδρός και ακάθαρτος. Αραιό αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Κάθετες πλαστικές νευρώσεις στο σώμα, τρεις οριζόντιες εγχαράξεις στη βάση του λαιμού.

Ύψος: 0,172 μ. Διάμετρος: βάσης 0,058 μ., χείλους 0,084 μ., μέγιστη 0,12 μ..

2. Δ. 17. Αρύβαλλος¹⁰ (Pls I: 2, VIII: 2).

Τάφος 17.

Συμπληρωμένο.

Πηλός: γκριζοκάστανος ανοικτός, λεπτός. Αλείφωμα δεν σώζεται.

Βαφή: μαύρη, σχεδόν εντελώς εξίτηλη. Κοσμεύεται με ομόκεντρους κύκλους στα δύο πλάγια του.

Ύψος: 0,063 μ. Διάμετρος: βάσης 0,024 μ., μέγιστη 0,047 μ..

III. Καβούσι (βλ. χάρτη, σ. 49, θέση III)

1. Η. 2822. Ηθμός¹¹ (Pl. VIII: 3).

Τάφος στη θέση Αλώνι.

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο.

Πηλός: καστανός πολύ ανοικτός. Ίχνη μαύρης βαφής στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Οριζόντιες εγχαράξεις χωρίζουν τις σειρές από τρύπες στην εξωτερική πλευρά. Οι λαβές διαμορφώνονται πλαστικά σε δύο γυμνές ανθρώπινες μορφές μια ανδρική και μια γυναικεία που κοιτάζουν προς το εσωτερικό του αγγείου.

Ύψος: 0,143 μ. Διάμετρος χείλους: 0,225 μ..

2. Η. 707. Οινοχόη (Pls I: 3, VIII: 4).

Τάφος στη θέση Πλάι του Κάστρου.

Ακέραιο.

Πηλός: κιτρινωπός, λεπτός. Αλείφωμα: αραιό, στο χρώμα του πηλού.

Βαφή: μαύρη, αρκετά εξίτηλη.

Ύψος: 0,154 μ. Διάμετρος: βάσης 0,046 μ., μέγιστη 0,102 μ..

3. Η. 1986. Κερατόσχημο αγγείο (Pls I: 4, VIII: 5).

Άγνωστη προέλευση. Οικισμός Κάστρου(;).

Λείπουν η λαβή και τμήματα του σώματος.

Χειροποίητο. Πηλός: κοκκινωπός, χονδρός. Αραιό αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Κοσμεύεται με οριζόντιες ομάδες εγχάρων γραμμών.

Ύψος: 0,23 μ. Διάμετρος: άνω 0,105 μ., κάτω 0,13 μ..

4. Η. 1987. Κερατόσχημο αγγείο (Pl. II: 5).

Άγνωστη προέλευση. Οικισμός Κάστρου(;).

Συγκολλημένο. Λείπουν τμήματα του σώματος.

Όμοιο με το παραπάνω.

Ύψος: σωζ. 0,21 μ., Διάμετρος: κάτω 0,125 μ..

5. Η. 3694. Οινοχόη (Pls II: 6, VIII: 6).

Άγνωστη προέλευση.

10. ό.π., σ. 61, πίν. XIII.

11. *Hesperia*, 1983, σσ. 410-11, πίν. 78, Β.

Συμπληρωμένο το χείλος. Αποκρούσεις στο χείλος και το σώμα.

Πηλός: κεραμιδί, χονδρός και ακάθαρτος. Αραιό αλείφωμα στο χρώμα του πηλού. Κοσμεύεται με ανάγλυφες λοξές ραβδώσεις στο σώμα και πέντε οριζόντιες αυλακώσεις στο λαιμό.

Ύψος: 0,12 μ. Διάμετρος: βάσης 0,032 μ., μέγιστη 0,064 μ.

6. Η. 1954. Οινοχόη¹² (Pls II: 7, IX: 7).

Τάφος στη θέση Σκουριασμένος.

Συμπληρωμένο το χείλος.

Πηλός: καστανοκίτρινος ανοικτός, με προσμίξεις. Αλείφωμα: κιτρινωπό. Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη, ανομοιόμορφα απλωμένη, εξίτηλη.

Κοσμεύεται με επτά ομάδες εξαπλών ομόκεντρων κύκλων στην εμπρόσθια όψη.

Ύψος: 0,43 μ. Διάμετρος: βάσης 0,14 μ., μέγιστη 0,25 μ..

7. Η. 736. Αρύβαλλος (Pls III: 8, IX: 8).

Τάφος στη θέση Πλάι του Κάστρου.

Συμπληρωμένα το χείλος, ο λαιμός και η λαβή. Αποκρούσεις στη βάση.

Πηλός: καστανός ανοικτός, λεπτός. Αλείφωμα: λίγο πιο ανοικτόχρωμο από τον πηλό.

Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη προς καστανή.

Ύψος: συμπλ. 0,082 μ. Διάμετρος: βάσης 0,023 μ., μέγιστη 0,054 μ..

8. Η. 719. Αρύβαλλος (Pls III: 9, IX: 9).

Τάφος στη θέση Πλάι του Κάστρου.

Ακέραιο.

Πηλός: καστανός ανοικτός, λεπτός. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού, στιλπνό. Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη προς καστανή.

Ύψος: 0,064 μ. Διάμετρος: βάσης 0,027 μ., χείλους 0,018 μ., μέγιστη 0,062 μ..

Στο Καβούσι βρέθηκαν αρκετοί ακόμα αρύβαλλοι αυτού του τύπου (Pl. III: 10).

9. Η. 718. Αρύβαλλος (Pls III: 11, IX: 10).

Τάφος στη θέση Πλάι του Κάστρου.

Λείπει τμήμα του χείλους.

Πηλός: πορτοκαλλί. Αλείφωμα: λίγο πιο σκούρο από τον πηλό, στιλπνό. Βαφή: μαύρη, κάπως εξίτηλη. Διακόσμηση: Black-on-red.

Εισαγμένο.

Ύψος: 0,093 μ. Διάμετρος: βάσης 0,034 μ., χείλους 0,038 μ., μέγιστη 0,076 μ..

IV. Πραισός (βλ. χάρτη, σ. 49, θέση IV)

1. Α.Ν. 1410. Αρύβαλλος (Pls IV: 12, IX: 11).

Περισυλλογή από συλημένο τάφο (1954).

Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Συμπληρωμένα η λαβή και τμήμα του χείλους.

Πηλός: καστανορόδιος, λεπτός. Αλείφωμα: λίγο πιο ανοικτόχρωμο από τον πηλό.

Βαφή: καστανόμαυρη, σχεδόν εντελώς εξίτηλη.

Ύψος: 0,11 μ. Διάμετρος: βάσης 0,023 μ., χείλους 0,345 μ., μέγιστη 0,068 μ..

2. Α.Ν. 1412. Αρύβαλλος (Pls IV: 13, IX: 12).

Περισυλλογή από συλημένο τάφο (1954).

Συγκολλημένο από δύο κομμάτια. Συμπληρωμένη η λαβή.

12. D. Levi, 'Arcades: Una città cretese all'alba della civiltà ellenica', *Annuario X-XII, 1927-1929*, εικ. 621, α-β.

- Πηλός: καστανορόδινος, λεπτός. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού. Βαφή: καστανό-μαυρη, σχεδόν εντελώς εξίτηλη.
Ύψος: 0,102 μ. Διάμετρος: βάσης 0,02 μ., χείλους 0,03 μ., μέγιστη 0,065 μ..
3. Η. 1998¹³ (Pl. IX: 13).
Ανασκαφή Αγγλικής Σχολής, 1901, τάφος C.
Συμπληρωμένο τμήμα του χείλους.
Πηλός: καστανός-πορτοκαλλί. Βαφή: καστανόμαυρη, και επίθετη λευκή.
Ύψος: 0,295 μ. Διάμετρος: βάσης 0,09 μ., χείλους 0,029 μ., μέγιστη 0,065 μ..
4. Η. 1437. Τμήμα από τον ώμο και την προχολή κλειστού αγγείου, πιθανότατα οينوχόης (Pls IV: 14, IX: 14).
1897 ή 1898. Δωρεά Επισκόπου, από ανασκαφή χωρικών.
Πηλός: καστανός-πορτοκαλλί, μάλλον λεπτός. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού, αρχικά στιλπνό. Βαφή: πορτοκαλλί, απολεπισμένη κατά τόπους. Η προχολή μιμείται λαιμό και κεφαλή ταύρου: τα μάτια αποδίδονται πλαστικά. Τα κέρατα δεν σώζονται. Ανάμεσα σ' αυτά θα υπήρχε κάποια ανθρώπινη μορφή, από την οποία σώζονται μόνον τα πόδια, ως τον αστράγαλο. Δεξιά και αριστερά από το σημείο έκφυσης της προχολής, δύο πλαστικές ημικυκλικές προεξοχές, με δύο τρύπες καθεμιά. Κάτω από την προχολή ανθρώπινο πρόσωπο. Τα χαρακτηριστικά του — μύτη, στόμα, μάτια — αποδίδονται πλαστικά και τονίζονται με γραπτή διακόσμηση.
Μέγιστη διάσταση: 0,21 μ..
5. Η. χωρίς αριθμό. Οينوχόη¹⁴ (Pl. V: 15).
Ανασκαφή Αγγλικής Σχολής. 1901. Κυψελοειδής τάφος.
Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Λείπουν τμήματα του σώματος.
Πηλός: καστανορόδινος, σκούρος, καμμένος. Βαφή: καστανόμαυρη, θαμπή, αρκετά εξίτηλη, και επίθετη λευκή.
Ύψος: 0,123 μ. Διάμετρος: βάσης 0,06 μ., μέγιστη 0,108 μ..
6. A.N. 1588. Αρύβαλλος (Pls V: 16, X: 15).
Περισυλλογή από συλημένο τάφο, στη θέση Μαυρίκια.
Συγκολλημένο στο λαιμό και τη λαβή.
Πηλός: καστανός-πορτοκαλλί, λεπτός με προσμίξεις. Αλείφωμα: λίγο πιο ανοικτό-χρωμο από τον πηλό. Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη, ανομοιόμορφα απλωμένη και ψημένη, κάπως εξίτηλη.
Ύψος: 0,095 μ. Διάμετρος: βάσης 0,029 μ., χείλους 0,029 μ., μέγιστη 0,065 μ..
7. Η. 2207. Κυλινδρική πρόχους (Pls V: 17, X: 16).
Άγνωστη προέλευση.
Σώζεται μόνο το κάτω μέρος της, μέχρι τον ώμο.
Πηλός: καστανός ανοικτός, λεπτός, με προσμίξεις. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού.
Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη.
Ύψος: σωζ. 0,15 μ. Διάμετρος: βάσης 0,06 μ., μέγιστη 0,105 μ..

V. Αδρόμυλοι (βλ. χάρτη, σ. 49, θέση V)

Όλα τα αγγεία της ομάδας των Αδρόμυλων προέρχονται από τάφο που σκάφθηκε το

13. BSA VIII, 1901-2, σ. 299, πίν. I

14. ό.π., σ. 242, εικ. 9.

1900 από χωρικό της περιοχής. Τα ευρήματα παραδόθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου.¹⁵

1. Η. 3211. Πρόχους με πλάγια προχοή¹⁶ (Pls V: 18, X: 17).
Λείπουν τμήμα του χείλους και το μεγαλύτερο μέρος της προχοής.
Πηλός: καστανορόδινος, σκούρος. Αλείφωμα: λίγο πιο ανοικτόχρωμο από τον πηλό.
Βαφή: μαύρη, θαμπή, αρκετά εξίτηλη.
Ύψος: 0,14 μ. Διάμετρος: βάσης 0,04 μ., χείλους 0,048 μ., μέγιστη 0,098 μ..
2. Η. 3199. Αρύβαλλος.¹⁷ Όμοιο με το Η. 719 από το Καβούσι.
Ακέραιο.
Πηλός: καστανός ανοικτός. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού. Βαφή: καστανόμαυρη, κάπως εξίτηλη.
Ύψος: 0,077 μ. Διάμετρος: βάσης 0,019 μ., χείλους 0,02 μ. μέγιστη 0,067 μ..

VI. Άγιος Γεώργιος (Τουρτούλοι) (βλ. χάρτη, σ. 49, θέση VI)

Τα αγγεία της ομάδας αυτής προέρχονται από την κατά καιρούς σύληση εκτεταμένου νεκροταφείου αποτελούμενου από λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους, στη θέση Μαντάλια. Πολλά από τα ευρήματά του έφθασαν στα Μουσεία Αγίου Νικολάου, Ηρακλείου και Σητείας, μετά από κατασχέσεις της Χωροφυλακής, ή παραδόσεις ιδιωτών.

1. Σ. 3920. Οινοχόη (Pl. X: 18).
Ακέραιη. Μικρή απόκρουση στο χείλος.
Πηλός: καστανός ανοικτός, λεπτός. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή.
Ύψος: 0,09 μ. Διάμετρος: βάσης 0,025 μ., μέγιστη 0,073 μ..
2. Π. 76. Οινοχόη (Pl. X: 19).
Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοτάκη, στα Χανιά.
Ακέραιη.
Πηλός: κιτρινόλευκος. Βαφή: καστανόμαυρη, και επίθετη λευκή, πολύ εξίτηλες.
Ύψος: 0,145 μ. Διάμετρος: βάσης 0,046 μ., μέγιστη 0,12 μ..
3. Α.Ν. 2365. Αρύβαλλος (Pl. X: 20).
Συμπληρωμένο μικρό τμήμα του χείλους.
Πηλός: καστανός ανοικτός, λεπτός. Αλείφωμα: στο χρώμα του πηλού.
Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη.
Ύψος: 0,072 μ. Διάμετρος: βάσης 0,02 μ., χείλους 0,022 μ., μέγιστη 0,055 μ..
4. Α.Ν. 1843. Λήκυθος (Pls VI: 19, X: 21).
Συγκολλημένο από τρία κομμάτια. Συμπληρωμένη η λαβή. Ο λαιμός ήταν σπασμένος και συγκολλημένος από την αρχαιότητα. Φέρει πέντε ζεύγη σπών επιδιορθώσεως.
Πηλός: καστανός ανοικτός, λεπτός. Βαφή: μαύρη και επίθετη λευκή.
Ύψος: 0,203 μ. Διάμετρος: βάσης 0,028 μ., χείλους 0,046 μ., μέγιστη 0,09 μ..
5. Α.Ν. 1813. Αμφορέας με οριζόντιες λαβές (Pls VI: 20, XI: 22).
Ακέραιο. Μικρή απόκρουση στη βάση.
Χειροποίητο. Πηλός: καστανός ανοικτός, αρκετά χονδρός και ακάθατος. Αλείφωμα:

15. BSA XII, 1906-8, σσ. 43-62.

16. ό.π., εικ. 22.

17. ό.π., εικ. 21.

κιτρινοκάστανο ανοικτό. Βαφή: καστανόμαυρη, κυμαινόμενη προς καστανοκόκκινη, ανομοιόμορφα απλωμένη και ψημένη, εξίτηλη κατά τόπους. Διαφορετική διακόσμηση στις δύο όψεις του αγγείου.

Ύψος: 0,47 μ. Διάμετρος: βάσης 0,115 μ., χείλους 0,115 μ., μέγιστη 0,25 μ..

6. A.N. 1814. Αμφορέας με οριζόντιες λαβές (Pl. VII: 21).

Ακέραιο. Μικρές αποκρούσεις στη βάση.

Χειροποίητο. Πηλός: καστανός ανοικτός, αρκετά χονδρός και ακάθατος. Αλείφωμα: κιτρινοκάστανο ανοικτό. Βαφή: καστανόμαυρη, ανομοιόμορφα απλωμένη και ψημένη. Διαφορετική διακόσμηση στις δύο όψεις του αγγείου.

Ύψος: 0,43 μ. Διάμετρος: βάσης 0,10 μ., χείλους 0,15 μ., μέγιστη 0,263 μ..

7. A.N. 1815. Αμφορέας με οριζόντιες λαβές (Pls VII: 22, XI: 23).

Ακέραιο. Μικρές αποκρούσεις στο χείλος και τη βάση.

Χειροποίητο. Πηλός: καστανός ανοικτός, χονδρός και ακάθατος.

Αλείφωμα: κιτρινόλευκο. Βαφή: μαύρη, κυμαινόμενη προς καστανή και κοκκινωπή, ανομοιόμορφα απλωμένη και ψημένη, εξίτηλη κατά τόπους. Διαφορετική διακόσμηση στις δύο όψεις του αγγείου.

Ύψος: 0,44 μ. Διάμετρος: βάσης 0,12 μ., χείλους 0,17 μ., μέγιστη 0,23 μ..

ΑΝΑΛΥΣΗ

Το πρώτο βήμα για την ανάλυση του παραπάνω υλικού θα ήταν η χρονολογική κατάταξή του, για την οποία πρέπει κανείς να στηριχθεί σε κριτήρια κυρίως στυλιστικά, αφού για τα περισσότερα από τα αγγεία που εξετάζονται δεν διαθέτουμε ανασκαφικά δεδομένα. Οπωσδήποτε, από την απλή αναφορά, φάνηκε ήδη ότι το μεγαλύτερο μέρος του ανήκει στην ύστερη γεωμετρική και την πρώιμη ανατολίζουσα φάση. Υπάρχουν όμως και μερικά αγγεία που φαίνονται παλαιότερα.

Ας αρχίσουμε με μια κατηγορία αγγείων των οποίων οι δεσμοί με την κυπριακή κεραμική έχουν ήδη αναλυθεί αρκετά. Πρόκειται για τις κρητικές μιμήσεις αγγείων black slip, που αποτελούν εξέλιξη παλαιότερων κυπριακών τύπων σε τεχνική bucchero. Λίγα μπορούν να προστεθούν στην ανάλυση του καθηγητή J.N. Coldstream για το θέμα.¹⁸

Επισημαίνουμε ότι άλλη μια οινόχοη προστίθεται στον κατάλογο των ήδη γνωστών από την Κεντρική Κρήτη (Κνωσός, Αρκαάδες και αδημοσίευτες). Πρόκειται για το αγγείο Η. 3694 από το Καβούσι (Pls II: 6, VIII: 6). Όλα τα ανάλογα δείγματα είναι φτιαγμένα από τον ίδιο χονδρό κοκκινωπό-κεραμιδί πηλό και δεν είναι αδύνατο να κατασκευάστηκαν από το ίδιο κεραμικό εργαστήριο. Η χρονολόγηση της οινόχοης του Καβουσιού, δεν μπορεί, εξάλλου, να γίνει με ακρίβεια. Το πλησιέστερο παράλληλο πάντως είναι το 473 της Φορτέτσας, που ανήκει πιθανότατα στην πρωτογεωμετρική Β' φάση, δηλαδή στο πρώτο μέρος του δεύτερου μισού του 9ου αιώνα.¹⁹

Κάπως διαφορετική είναι η περίπτωση του αμφορέα της Δρήρου, (Pls I: 1, VIII: 1) που, απ'όσο ξέρουμε, δεν έχει παράλληλα, τουλάχιστον ανάμεσα στο δημοσιευμένο κρητικό υλικό. Το σχήμα μιμείται γνωστό κυπριακό τύπο.²⁰ Ο πηλός του μοιάζει πάρα πολύ μ'αυτόν που

18. Σημ. 1, σσ. 257-8 με βιβλιογραφία.

19. J.K. Brock, *Fortetsa, early Greek tombs near Knossos*, Cambridge, 1957, πίν. 34.

20. Για ΥΚΙΙΑ δείγματα, *RDAC*, 1966, πίν. IV, 65, σ. 7. Επίσης ΥΚΙΙΒ, J.L. Benson, *The Necropolis of Kaloriziki*, Göteborg, 1973, σ. 99, τύπος 2α, και υστερότερα δείγματα σε base-ring, σσ. 99-100. Πολύ κοντινό με το δείγμα της Δρήρου, το αγγείο Κ 572, πίν. 34. Επίσης, V. Karageorghis, *Palaepaphos-Skales: An iron age cemetery in Cyprus*, 1983, τόμος II,

έχουν οι γνωστές οινοχόες που αναφέρθηκαν παραπάνω, από την Κεντρική Κρήτη και το Καβούσι. Θα μπορούσε κανείς εύκολα να υποθέσει ότι και το αγγείο αυτό προέρχεται από τον ίδιο χώρο και ότι η απουσία του απ'εκεί οφείλεται απλά σε ανασκαφικό κενό, αν ο ίδιος πηλός, κεραμίδι, χονδρός και με μίκα, δεν είχε χρησιμοποιηθεί και για άλλα αγγεία της Δρήρου, τόσο του ναού, όσο και του νεκροταφείου. Αυτό είναι ένα από τα προβλήματα που ελπίζεται ότι θα λυθούν με τη χημική ανάλυση του πηλού των αγγείων.²¹

Η χρονολόγηση του αμφορέα είναι προβληματική. Ο τάφος όπου βρέθηκε, δεν περιείχε άλλο αγγείο, αλλά μόνο μερικά όστρακα, που ο ανασκαφέας, χωρίς να τα εικονίζει, ονομάζει 'προχωρημένα γεωμετρικά'.²² Τα υπόλοιπα κτερίσματα του τάφου δεν είναι επίσης ιδιαίτερα διαφωτιστικά. Το μεγάλο σιδερένιο σπαθί, θεωρείται γεωμετρικό, αν και ανήκει σε τύπο που στην Κεντρική Κρήτη είναι κυρίως πρωτογεωμετρικός, και οι αρχές του πηγάζουν ακόμα πιο πίσω.²³ Η σπασμένη χάλκινη πόρπη εξάλλου χρονολογείται στον 8^ο αιώνα.²⁴ Πάντως, αν ληφθεί υπόψη ο συντηρητικός χαρακτήρας της κεραμικής της Ανατολικής Κρήτης γενικά και της Δρήρου ειδικότερα, πιστεύουμε ότι οι παλαιότεροι από τους γεωμετρικούς τάφους του νεκροταφείου της Δρήρου δεν μπορεί να χρονολογούνται πριν από το τέλος του 9^{ου} αιώνα ή τις αρχές του 8^{ου}. Ίσως μάλιστα ο τάφος II να ανήκει στα μέσα του αιώνα.

Στην ίδια ομάδα με τα παραπάνω μπορούν να ενταχθούν και τα δύο κερατόσχημα αγγεία από το Καβούσι (Pls I: 4, II: 5, VIII: 5). Ούτε η προέλευσή τους, ούτε η χρονολόγησή τους είναι βέβαια. Είναι χειροποίητα και κατασκευασμένα από τον χαρακτηριστικό κοκκινωπό χονδρό πηλό με μίκα που αναφέραμε πιο πάνω. Το σχήμα έχει μακρά ιστορία στην Ανατολή και απαντά στην Κύπρο από την πρωτογεωμετρική περίοδο.²⁵ Τα δύο δείγματα του Καβουσιού έχουν τρύπες στη βάση και φαίνεται πως έχουν χρησιμοποιηθεί ως ρυτά. Δεν έχουμε υπόψη άλλα κρητικά δείγματα. Ενδιαφέρον είναι ότι κερατόσχημα αγγεία απαντούν στη Θήρα, περιοχή γνωστή για τις σχέσεις της με την Κρήτη στη γεωμετρική εποχή.²⁶

Ένα άλλο γεωμετρικό αγγείο, του οποίου η ακριβής χρονολόγηση δεν είναι εύκολη, είναι η κυλινδρική πρόχους Η. 2207 (Pls V: 17, X: 16). Σώζεται μέχρι το ύψος του ώμου, κι έτσι δεν ξέρουμε πώς κατέληγε στο άνω μέρος. Πρέπει, πιστεύουμε, να συνδεθεί με τις πρωτογεωμετρικές κυπριακές ανάλογες πρόχους, αν και το κυρτό περίγραμμα του σώματος είναι μάλλον πιο κοντά στα σχετικά δείγματα της εποχής του χαλκού.²⁷ Οι κυλινδρικές πρόχοι με διακόσμηση σε white painted I έχουν επηρεάσει την κεραμική της Αττικής στην Υπομυκηναϊκή και την πρώιμη πρωτογεωμετρική της φάση, με αποτέλεσμα να υπάρχουν εκεί αρκετές μιμήσεις τους.²⁸

πίν. XX, 92 και J.L. Myres, *Handbook of the Cesnola collection of antiquities from Cyprus*, New York, 1914, σσ. 55-6 αρ. 463, αμφορέας όμοιος με της Δρήρου.

21. Δείγματα πηλού από γεωμετρικά και ανατολίζοντα αγγεία της Ανατολικής Κρήτης εξετάζονται ήδη στο εργαστήριο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας, από τον Δρ. R. Jones.

22. *Mirabello*, σ. 20.

23. ό.π., σ. 66, D 70, πίν. XLII. Βλ. επίσης, A.M. Snodgrass, *Early Greek armour and weapons*, Edinburgh, 1964, εικ. 6, α.

24. *Mirabello*, σ. 65, πίν. XLII. Βλ. επίσης, C. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, Copenhagen, 1926.

25. T. Dothan, *The Philistines and their material culture*, New Haven and London, σσ. 168-172, E. Gjerstad, *Swedish Cyprus expedition*, IV: 2: *The Cypro-geometric, Cypro-archaic and Cypro-classical periods*, Stockholm, 1948, εικ. V, 13 κ. α., επίσης Α. Πιερίδου, 'Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός εν Κύπρω, εν' Αθήναις, 1973, σσ. 26, 104, πίν. 13, 1-2.

26. *Thera II*, σ. 19, εικ. 18.

27. Παραδείγματα τέτοιων αγγείων σ' όλες τις κυπριακές δημοσιεύσεις πρωτογεωμετρικού υλικού, όπως, Πιερίδου, ό.π., σ. 93, πίν. 12, 3, SCE IV: 2, εικ. V, 2-6 κ.α., V. Karageorghis, *Alaas: A protogeometric necropolis in Cyprus*, Nicosia, 1975, πίν. X, αρ. 9, 14 κ.α. Για τις παλαιότερες ανάλογες πρόχους βλ. π.χ. V. Karageorghis, *Nouveaux documents pour l'étude du Bronze Récent à Chypre*, Paris, 1965, σσ. 82-4 (με προχρή σε σχήμα ζώου στον ώμο), πίν. VII, αρ. 12., R.S. Merrillees, 'Reflections on the Late Bronze Age in Cyprus', *OpArch VI*, σ. 145, πίν. II, εικ. 6.

28. V. R. D'A. Desborough, ό.π., πίν. 16, c-d, και C.G. Styrenius, *Submycenaean Studies*, Lund, 1967, εικ. 24.

Αντίθετα η πρωτογεωμετρική κεραμική της Κρήτης αγνοεί αυτό το σχήμα. Σε μια μεταγενέστερη φάση όμως, συγκεκριμένα στην πρωτογεωμετρική Β, υπάρχει ένα δείγμα από τη Φορτέτσα, που δείχνει, αν και μεμονωμένο, ότι η επαφή της Κρήτης με τον τύπο αυτό αγγείου ήταν άμεση και όχι μέσω της Αττικής.²⁹ Αυτό ήταν επόμενο, εφόσον πρόχοι τέτοιου τύπου απαντούν στην Κύπρο και στην γεωμετρική εποχή, με διακόσμηση bichrome I και II.³⁰ Για το αγγείο που εξετάζουμε, μια χρονολόγηση στον 8^ο αιώνα, και μάλιστα προχωρημένο, είναι πιθανότατα, αν λάβουμε υπόψη και την ύστερη γεωμετρική διακόσμησή του.

Άμεση σύνδεση με κυπριακά πρότυπα βρίσκουμε και στην πρόχου με πλάγια προχοή Η. 3211 των Αδρομύλων (Pls V: 18, X: 17). Το σχήμα είναι κοινό στην Κύπρο από την Υστεροκυπριακή ΙΙΙ φάση και εξής.³¹ Στην Κρήτη απαντά κυρίως στην ύστερη γεωμετρική, οπότε χρονολογούνται τα δείγματα από τη Φορτέτσα,³² τους Αρκάδες,³³ και αυτό που εξετάζουμε. Αντίθετα με τα άλλα συγγενικά στο σχήμα αγγεία, τα λεγόμενα συνήθως θήλαστρα, που απαντούν και στην ΥΜΙΙΙ κεραμική και, τουλάχιστον στην Ανατολική Κρήτη, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την εξέλιξή τους μέχρι την ύστερη γεωμετρική φάση,³⁴ οι πρόχοι με πλάγια προχοή παρέμειναν λίγες και απομονωμένες στο σύνολο της κρητικής γεωμετρικής κεραμικής, και φαίνεται πως έρχονται από την Ανατολή, μαζί με άλλα στοιχεία που επηρεάζουν την τέχνη της Κρήτης, μόνο σε μια πολύ προχωρημένη φάση.

Πολύ προβληματικό είναι το επόμενο αγγείο, τόσο ως προς τη χρονολόγησή του, όσο και ως προς την ανίχνευση των προτύπων του. Πρόκειται για τον ηθμό με τις ανθρωπόμορφες λαβές Η. 2822, από το Αλώνι του Καβουσιού (Pl. VIII: 3). Απ'όσο γνωρίζουμε, δεν έχει βρεθεί άλλος ηθμός σε κρητικό γεωμετρικό τάφο.³⁵ Στην Κύπρο αντίθετα απαντούν ηθμοί σε τάφους, χάλκινοι και πήλινοι.³⁶ Αν και το σχήμα φαίνεται πως έχει έρθει από την Ανατολή — μαζί με το έθιμο της χρήσης του; — παρατηρεί κανείς αμέσως ότι το έντονα γωνιώδες περίγραμμα θυμίζει πολύ μερικούς κάλαθους της ύστερης εποχής του χαλκού, που κι εκείνοι είχαν μεταλλικά πρότυπα. Οι κάλαθοι αυτοί, από την Ρόδο και την Περαιτή, έχουν καμιά φορά ειδώλια 'θρηνωδών' στο χείλος, αλλά δεν λείπουν κι άλλες παραλλαγές, που ασφαλώς πλησιάζουν περισσότερο προς το παράδειγμα του Καβουσιού. Χαρακτηριστικός είναι ένας μικρός κάλαθος από την Ιαλυσό, ΥΕΠΙΓ, που έχει δυο οριζόντιες λαβές και πάνω σ' αυτές δυο ειδώλια σκύλων που στρέφουν προς το εσωτερικό του αγγείου.³⁷

Οι ΥΕ/ΥΜΠΙΓ αυτοί κάλαθοι επηρεάζουν με τη σειρά τους τα κυπριακά αγγεία του τέλους της εποχής του χαλκού και της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Σε μια περίπτωση μάλιστα, ενδεικτική για τις αλληλοεπιδράσεις Κρήτης-Κύπρου, χάλκινο κυπριακό αγγείο, ανάλογου τύ-

29. Fortetsa, πίν. 29, αρ. 451.

30. SCE IV: 2, εικ. VIII, 23, εικ. XVI, 12.

31. Βλ. για παράδειγμα, BCH 84, 1960, σ. 567, εικ. 112-113. Οινόχρη από το Κίτιο, Alaas, πίν. LXII, CI, (με διαφορετικά τοποθετημένη προχοή), Περίδου, πίν. 9, 5-6 (επίσης με διαφορετικά τοποθετημένη προχοή), SCE IV: 2, εικ. XIX, 11β κ.α..

32. Fortetsa, πίν. 76, αρ. 1134, επίσης πίν. 95, αρ. 1217 (ύστεροανατολίζον).

33. Arkades, σ. 492, τύπος 13, εικ. 592, C.

34. Πρβλ. τα υστερογεωμετρικά θήλαστρα από τη Δρήρο, Mirabello, πίν. XI, D 15 και πίν. XLIV, D 14, και τους Αδρομύλους, BSA XII, 1906-8, εικ. 22, υπομινωϊκά δείγματα από τη Δρήρο, ό.π., πίν. XLIV, D 13, και αδημοσίευτα στο Μουσείο Αγίου Νικολάου, από πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας, στην Επαρχία Σητείας.

35. Τουλάχιστον ανάλογοι σχήματος. Από τον τάφο των Αδρομύλων πάντως, προέρχεται ένα κωνικό μικρό σκεύος με τρύπες, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ηθμός.

36. Βλ. για παράδειγμα, SCE IV: 2 εικ. III, 1 και εικ. XI, 1 επίσης, M. Yon, *Salamine de Chypre*, II: *La Tombe I*, Paris, 1971, σσ. 60-61, πίν. 33.

37. C. Mee, *Rhodes in the Bronze Age*, 1982, σ. 42, πίν. 40, NT32: 26.

που, έχει στις λαβές του προτομές τράγων, στοιχείο που το συνδέει άμεσα με την Κρήτη.³⁸

Όμως και στην Ανατολή η παράδοση που παράγει τέτοια αγγεία με πλαστικές μορφές συνεχίζεται. Νομίζουμε ότι το αγγείο του Καβουσιού, που αρχικά θα ήταν ολόβαφο μαύρο, ώστε να πλησιάζει περισσότερο προς τα μεταλλικά πρότυπά του, συνδέεται στενά με τις φοινικικές φιάλες σε black slip με πλαστικές μορφές στη θέση των λαβών, που κοιτάζουν προς το εσωτερικό του αγγείου, που βρέθηκαν στο Κίτιο, στον αποθήκη θεμελίωσης του ναού της Αστάρτης, και χρονολογούνται στις αρχές του 8ου αιώνα.³⁹ Φαίνεται λοιπόν ότι και στην περίπτωση του ηθμού του Καβουσιού έχουμε άλλη μια ένδειξη της φοινικικής επίδρασης, μέσω Κύπρου, που είναι βεβαιωμένη από τα πολλά παραδείγματα κρητικών μιμήσεων μικρών αρυβάλλων black-on-red, στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

Ο 8ος αιώνας είναι μια εποχή κατά την οποία πολλές ανατολίτικες επιδράσεις φθάνουν στην Κρήτη, και τον Ελλαδικό χώρο, πράγμα που είχε ξανασυμβεί παλαιότερα, προς το τέλος της εποχής του χαλκού. Αυτές βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στην Κρήτη, όπου κεραμίστες και μεταλλουργοί ξαναανακαλύπτουν και ξανααχρησιμοποιούν παλαιά ανατολίτικα θέματα και σχήματα που είχαν επηρεάσει επίσης την τέχνη των προγόνων τους. Νομίζουμε λοιπόν ότι είναι σωστότερο να αναφέρεται κανείς στην αναβίωση παλαιότερων θεμάτων, που οφείλεται σε νέα ώθηση από την Ανατολή, παρά στην επιβίωση διαμέσου των Σκοτεινών Χρόνων, για την οποία δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις. Φυσικά στην Ανατολική Κρήτη το θέμα είναι κάπως πιο σύνθετο, γιατί εκεί δεν υπάρχει η τομή που αποτέλεσε η πρωτογεωμετρική φάση, ο συντηρητισμός είναι πραγματικά πολύ έντονος, κι ακόμα δεν πρέπει να παραβλέψουμε την επίδραση που μπορεί να είχαν στους τεχνίτες της γεωμετρικής εποχής, τυχαίες ανακαλύψεις αντικειμένων μινωικών.⁴⁰

Επιστρέφοντας όμως στον ηθμό του Καβουσιού, πρέπει να επισημάνουμε το γεγονός ότι, όχι μόνο το ίδιο, αλλά και το περιβάλλον όπου βρέθηκε, παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα ερμηνείας. Ο θολωτός τάφος, που σκάφηκε το 1901, είναι από τους μεγαλύτερους αυτής της εποχής στο Καβούσι. Στα ευρήματά του περιλαμβάνονται εκτός απ' αυτό το περιεργο αγγείο, δυο χάλκινες φιάλες, είκοσι δυο σφονδύλια, μια γυάλινη χάνδρα, μια προχοή, (από ψευδόστομο αμφορέα;) δυο ακόμα προχοές σε σχήμα κεφαλής ζώων, μια χάλκινη πόρπη σε σχήμα αλόγου και κομμάτια από άλλες τρεις πόρπες.⁴¹ Όπως βλέπει κανείς, μερικά από τα αντικείμενα αυτά, όπως οι χάλκινες φιάλες και οι ζωόμορφες προχοές, οδηγούν επίσης προς την Κύπρο, ενώ η πόρπη, σχεδόν εντελώς μοναδική για την Κρήτη και τον Ελλαδικό χώρο, φαίνεται πως συνδέεται με τη Σικελία.⁴²

Περνούμε στη συνέχεια σε μια ομάδα αγγείων που παρουσιάζουν προβλήματα, σχετικά με την προέλευσή τους, όχι γιατί είναι σπάνια, αλλά, αντίθετα, επειδή είναι πολύ κοινά σ' όλες σχεδόν τις κρητικές ανασκαφές, τόσο στην Κεντρική, όσο και στην Ανατολική Κρήτη, στην

38. *Palaepaphos-Scales*, πίν. LX, 1, σσ. 75, 60, 75 σημ. 114, με βιβλιογραφία.

39. V. Karageorghis, *Kition: Mycenaean and phoenician discoveries in Cyprus*, London, 1976, σ. 108, πίν. XVII.

40. Χαρακτηριστικό, αλλά όχι μοναδικό είναι το παράδειγμα ενός ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙΑ αγγείου που βρέθηκε σε ταφικό σπήλαιο γεωμετρικής εποχής, στο Μπεράτι Πισκοκεφάλου της Σητείας *Π.Α.Ε.* 1952, σ. 640, εικ. 19.

41. *Hesperia*, 52, 1983, σσ. 410-11.

42. Για την ακρίβεια υπάρχει άλλο ένα ανάλογο δείγμα από την Ιθάκη, *I.L.N.* 14-1-1933, σ. 45, εικ. I, βλ. επίσης Blinkengerg, σ. 57, εικ. 29, αρ. Μουσείου Ηρακλείου 615. και T.J. Dunbabin, 'Minos and Daedalus in Sicily', *BSR NS* III, 1948, σ. 6.

Η φίλη δρ. Lucia Vagnetti, που ασχολείται με τα χάλκινα της Ιταλίας και ιδιαίτερα της Σαρδηνίας και με τα κυπριακά πρότυπά τους, πιστεύει ότι ο τύπος πόρπης, με πλαστική παράσταση αλόγου, κατάγεται επίσης από την Κύπρο. (Προφορική ανακοίνωση, για την οποία την ευχαριστώ θερμά). Η παρατήρηση αυτή ολοκληρώνει την εικόνα των κυπριακών στοιχείων του τάφου του Αλωνιού.

πρώιμη ανατολίζουσα φάση: πρόκειται για τέσσερεις κατηγορίες, κυρίως μικρών αγγείων, που ακολουθούν κυπριακά πρότυπα, χωρίς να αποτελούν πάντα ακριβείς μιμήσεις τους, και συγκεκριμένα:

- α) τους αρύβαλλους με κύκλους στον ώμο, που συνδέονται με τα ανάλογα κυπριακά αγγεία, φοινικικής καταγωγής, σε διακόσμηση black-on-red (Pls III: 9-10, IX: 9).
- β) τις ανάλογες μικρές οινοχόες, με επίθετη λευκή βαφή (Pl. X: 19-20).
- γ) τους λεγόμενους αρύβαλλους 'κρητοκυπριακού τύπου' που συνήθως κοσμούνται με κάθετες ομάδες ομόκεντρων κύκλων στα πλάγια τους, σύμφωνα με μια διακοσμητική αντίληψη, πολύ διαδεδομένη στην Κύπρο για μικρά ή μεγαλύτερα αγγεία (Pls I: 2, III: 8, IV: 12-13, V: 16, VIII: 2, IX: 11-12, X: 15, 17).
- δ) τις ληκύθους 'τύπου Πραισού', που ακολουθούν κυπριακά πρότυπα μόνο στο σχήμα, όχι όμως και στη διακόσμηση (Pls VI: 19, IX: 13, X: 21).

Είναι δύσκολο προς το παρόν να εξακριβωθεί αν τα δείγματα που εξετάζουμε κατασκευάστηκαν στην Ανατολική Κρήτη, ή έφθασαν ως εκεί, μαζί με το περιεχόμενό τους, από κάποιο κέντρο της Κεντρικής Κρήτης, πιθανότατα την Κνωσό. Η ομοιομορφία τους στο σχήμα, το μέγεθος και τη διακόσμηση δεν βοηθάει για την απόδοση σε συγκεκριμένο εργαστήριο. Ούτε όμως η οπτική εξέταση του πηλού οδηγεί σε θετικά ή αρνητικά συμπεράσματα: ο καστανός ανοικτός ή ροδοκάστανος, λεπτός και καλοψημένος πηλός, σε συνδυασμό με στιλπνό αλείφωμα και βαφή, χαρακτηρίζουν πολλά από τα αγγεία της Κεντρικής Κρήτης. Η ντόπια κατασκευή πάντως δεν θα έπρεπε, νομίζουμε, να αποκλεισθεί με κατηγορηματικό τρόπο, μέχρις ότου η χημική ανάλυση του πηλού λύσει το θέμα της προέλευσης.

Πάντως, αν όλα αυτά τα αγγεία αποδειχθεί τελικά ότι είναι εισαγμένα από την Κεντρική Κρήτη, κάποια άλλα, που φαίνεται πως είναι ντόπιας κατασκευής, φωτίζουν το θέμα από μια άλλη σκοπιά.

Ο αρύβαλλος A.N. 1588, από την Πραισό (Pls V: 16, X: 15), που έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί είναι παλαιότερος από τα υπόλοιπα δείγματα, ακολουθεί πιστά το κυπριακό πρότυπό του ως προς το σχήμα, αλλά τόσο ο χαρακτηριστικός για την περιοχή πηλός του, όσο και η διακόσμησή του, που, απ'όσο ξέρουμε, δεν απαντά στη Φορτέτσα, δείχνουν ότι κατασκευάστηκε στην Ανατολική Κρήτη. Τα υπόλοιπα αγγεία του συνόλου από το οποίο προέρχεται, (συλημένος τάφος στη θέση Μαυρίκια Πραισού) ανήκουν στην πλειοψηφία τους στην αρχή της ύστερης γεωμετρικής.

Ανάλογη είναι και η περίπτωση του μικρού ακατάγραφου αρύβαλλου από τη Δρήρο (Pls I: 2, VIII: 2). Εδώ η μίμηση είναι πιο ελεύθερη. Δεν υπάρχει ο χαρακτηριστικός πλαστικός δακτύλιος στο λαιμό. Η διακόσμησή του, πολύ φθαρμένη, δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αλλά είναι χαρακτηριστική για την κατάταξή του.⁴³ Στο σημείο αυτό αναφέρουμε και τον εισαγμένο κυπριακό αρύβαλλο από το Καβούσι (Pls III: 11, IX: 10), που, αν και δεν αρκεί για να αποδείξει άμεσες σχέσεις της Ανατολικής Κρήτης με την Κύπρο, πρέπει όμως να σημειωθεί ότι δεν ανήκει στους τύπους που απαντούν συχνά στην Κνωσό.

Εξαιρετικά σπάνιες στην Κεντρική Κρήτη είναι, εξάλλου, οι οινοχόες με διακόσμηση σε λευκή βαφή, που έχουν ομόκεντρους κύκλους στον ώμο, αλλά χωρίς ταινίες κάτω απ'αυτούς.⁴⁴

43. Πάντως πρέπει να σημειωθεί ότι ακριβή παράλληλα του αγγείου αυτού δεν λείπουν από την Κεντρική Κρήτη. Για παράδειγμα *Fortetsa*, πίν. 59, αρ. 894, 896.

44. Συγγενικό στο σχήμα και τη διακόσμηση με τα αγγεία που εξετάζουμε αλλά με τη διαφορά ότι στην περίπτωση του οι κύκλοι περιορίζονται από ταινίες είναι το αγγείο *BSA XXXI*, 1930-31, σ. 61, εικ. 7.

Εδώ παρουσιάζονται δύο τέτοια δείγματα από τον Άγιο Γεώργιο (Σ. 3920 και Π. 86, Pl. X: 19-20). Στην Κύπρο αντίθετα υπάρχουν αρκετά παράλληλα, σε αντίστροφη όμως τεχνική, δηλαδή white painted IV).⁴⁵

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η μεγάλη οινοχόη με σφαιρική κοιλιά και διακόσμηση 'κυπριακού τύπου', από τον τάφο του Σκουριασμένου στο Καβούσι (Pls II: 7, III: 8, IX: 8). Μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι είναι ντόπιας κατασκευής, γιατί τα περισσότερα από τα μεγάλα αγγεία του τάφου δείχνουν ότι προέρχονται από το ίδιο κεραμεικό εργαστήριο, αν όχι από τον ίδιο τεχνίτη. Ανήκουν στην πρώιμη ανατολίζουσα φάση. Το σχήμα έχει παράλληλα στη Φορτέτσα,⁴⁶ αλλά η διακόσμηση των δυο όψεων παρουσιάζεται αρκετά συντηρητική, και μοιάζει μάλλον σαν εξέλιξη της διακόσμησης των κυπριακών πρωτογεωμετρικών φλασκίων.

Ένα διακοσμητικό θέμα χαρακτηριστικά κυπριακό, με παράδοση βαθιά ριζωμένη στο νησί, τα μάτια σε γραπτή τεχνική στο χείλος οινοχοών, δεν είναι άγνωστο και στην κεραμική της ύστερης γεωμετρικής - πρώιμης ανατολίζουσας φάσης της Ανατολικής Κρήτης. Στα δύο παραδείγματα που παρουσιάζονται εδώ, από το Καβούσι και την Πραισό (Pls I: 3, VIII: 4, V: 15), το τρίλοβο περίγραμμα του χείλους είναι ιδιαίτερα έντονο και η πτηνόμορφη εντύπωση ενισχύεται με τα γραπτά μάτια, ακριβώς όπως και στα κυπριακά πρότυπα.⁴⁷

Άλλο παράδειγμα στοιχείων από την παλαιά κυπριακή παράδοση στην ανατολίζουσα κεραμική της Ανατολικής Κρήτης, είναι το κομμάτι από τον ώμο οινοχόης με ζωόμορφη προχολή από την Πραισό (Pls IV: 14, IX: 14). Αν και ο πηλός του, η βαφή του και τα άλλα τεχνικά στοιχεία του πείθουν ότι είναι ντόπιας κατασκευής, η οινοχόη αυτή παραμένει απομονωμένη, χωρίς παράλληλα ανάμεσα στο υλικό της ετεοκρητικής περιοχής.⁴⁸ Ανάλογα αγγεία όμως δεν ήταν άγνωστα στην Κρήτη, ιδιαίτερα κατά την ανατολίζουσα φάση.⁴⁹ Για το πλαστικό πρόσωπο που διαμορφώνεται κάτω από την προχολή δεν έχουμε υπόψη άλλο κρητικό παράλληλο, αν και δεν λείπουν από το νησί αγγεία με πλαστική ανθρωπόμορφη διαμόρφωση του χείλους, πάντα κάτω από κυπριακή ή κυπροφαινική επίδραση. Τα πλαστικά πόδια που σώζονται ανάμεσα στα κέρατα του ταύρου της προχολής, μπορεί, αλλά όχι αναγκαστικά, να ανήκουν σε μια ανθρώπινη μορφή, όρθια ή καθιστή.⁵⁰

Τελειώνοντας θα θέλαμε να επισημάνουμε άλλη μια πιθανή κυπριακή επίδραση πάνω στην

45. Benson, *Kaloriziki*, σ. 92, πίν. 31, K 455-457.

46. *Fortetsa*, πίν. 58, αρ. 904.

47. *Cesnola collection*, σ. 74, αρ. 598, επίσης *SCE IV*: 2, εικ. XIX, 7α. εικ. XXIII, 10, 13, 14, 15.

48. Οι μόνες γνωστές ζωόμορφες προχολές από την περιοχή που έχουμε υπόψη είναι τα δείγματα από τον τάφο στο Αλώνι του Καβουσιού, βλ. παραπάνω, σημ. 41, αλλά αυτές δεν έχουν απεικονισθεί προς το παρόν.

49. Πρβλ. μερικά παραδείγματα από τους Αρκάδες (*Arkades*, εικ. 147, σ. 148) και τη Φορτέτσα (*Fortetsa*, πίν. 70, αρ. 935). Παρατηρεί κανείς όμως ότι τα αγγεία αυτά πλησιάζουν περισσότερο, ως προς το σχήμα της προχολής και τον τρόπο σύνδεσής της με το σώμα, με κυπριακά δείγματα της εποχής του χαλκού. Πρόσφατα βρέθηκε στην περιοχή της Κνωσού, στις ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο, ένα ανατολίζον αγγείο, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί είναι αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των τάσεων ανάμιξης επιρωών από διάφορες περιοχές και φάσεις, χαρακτηριστικών της τέχνης της Κρήτης αυτής της εποχής. Πρόκειται για ένα πτηνόμορφο ασκό με προχολή σε σχήμα κεφαλής και λαιμού ταύρου, που έχει στο άνω μέρος του γυναικεία μορφή δαιδαλικού τύπου, τα χέρια της οποία πιάνουν τα κέρατα του ταύρου. H.W. Catling, *Archaeological Reports for 1978-79*, σ. 55, εικόνα στο εξώφυλλο.

50. Πρβλ. το θήλαστρο από τη Δρήρο που αναφέρθηκε παραπάνω (σημ. 34) D 15, που έχει στον ώμο ένα μεμονωμένο πόδι, σπασμένο στον αστράγαλο, πάνω σε μικρή βάση. Στην περίπτωση αυτή φαίνεται πως δεν υπήρχε απεικόνιση ολόκληρης ανθρώπινης μορφής. Πάντως το παράλληλο από το Βενιζέλειο της Κνωσού (σημ. 49) φωτίζει, νομίζουμε, το θέμα. Είναι πολύ πιθανό ο λαιμός της οινοχόης της Πραισού να είχε μια ανάλογη πλαστική διαμόρφωση. Στην περίπτωση αυτή, αυτά που θεωρήθηκαν σχηματοποιημένα δάκτυλα ποδιών, θα έπρεπε μάλλον να ερμηνευθούν ως δάκτυλα χεριών.

κεραμεική της Ανατολικής Κρήτης. Πρόκειται για μια ομάδα αμφορέων, χειροποίητων ή σε πολύ αργό τροχό, που κατασκευάζονταν, στην ύστερη γεωμετρική φάση, σε ένα ή περισσότερα μικρά εργαστήρια γύρω από την Πραισό, όχι όμως και στην ίδια την πρωτεύουσα των ετεοκρητών, απ' όσο τουλάχιστον ξέρουμε⁵¹ (Pls VI: 20, XI: 22-23, VII: 21). Οι αμφορείς αυτοί έχουν όχι μόνο διαφορετική διακόσμηση στις δυο όψεις τους, αλλά και τελείως διαφορετική διακοσμητική αντίληψη. Στη μια όψη υπάρχουν σε πυκνές ζώνες και μετόπες διάφορα διακοσμητικά θέματα, τα οποία παραπέμπουν απευθείας στο τέλος της ύστερης εποχής του χαλκού και την υπομινωική φάση, ενώ στην άλλη όψη υπάρχουν μόνον οριζόντιες σειρές ομάδων ομόκεντρων κύκλων με διαβήτη, ανάμεσα σε ταινίες. Η διακοσμητική αυτή αντίληψη της δεύτερης όψης, η οργάνωση της διακόσμησης, το είδος των κύκλων και η σχέση τους με τις ταινίες, μοιάζουν να έχουν σχέση με την αντίστοιχη διακόσμηση κυπριακών αμφορέων σε black-on red I.⁵²

Βέβαια έχει υποστηριχθεί ότι οι σειρές ομόκεντρων υστερογεωμετρικών κύκλων που απαντούν σε πολλά εργαστήρια της Ελλάδας δεν σχετίζονται με τους κυπροαρχαϊκούς I ομόκεντρους κύκλους, αλλά αποτελούν εξέλιξη των πρωτογεωμετρικών αντίστοιχων.⁵³ Αυτό είναι πιθανό να ισχύει σε πολλές περιπτώσεις άλλων γεωμετρικών εργαστηρίων, αλλά στην Ανατολική Κρήτη, όπου δεν υπάρχουν καθόλου πρωτογεωμετρικοί ομόκεντροι κύκλοι, είναι πιο λογικό να υποθέτει κανείς εξωτερική επίδραση, και η Κύπρος, που ξέρουμε ότι έχει σχέσεις βεβαιωμένες τον 8^ο αιώνα με την Κρήτη, είναι ίσως η πιο πιθανή υποψήφια πηγή πρόλευσης αυτού του τύπου διακόσμησης. Οποσδήποτε πρόκειται προς το παρόν μόνο για πιθανότητα, αλλά πρέπει να λάβει κανείς υπόψη ότι ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή, δηλαδή ότι η περιοχή παραμένει σε μεγάλο βαθμό απομονωμένη από ελλαδικές επιδράσεις στο μεγαλύτερο μέρος του 8^{ου} αιώνα.

Ελπίζεται ότι η συνέχιση της έρευνας στην περιοχή, και ιδιαίτερα οι συστηματικές ανασκαφές, που θα βοηθήσουν στην ασφαλή χρονολογική κατάταξη των αγγείων της γεωμετρικής και ανατολίζουσας φάσης, θα οδηγήσουν στη διευκρίνιση αυτού του προβλήματος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έκταση των κυπριακών επιδράσεων στην Ανατολική Κρήτη είναι μικρότερη απ'ότι στην Κεντρική Κρήτη.

Δεν παρατηρούνται σχεδόν καθόλου σχέσεις παλαιότερες από την ύστερη γεωμετρική φάση. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στην Ανατολική Κρήτη, λόγω του συντηρητισμού της, επιβιώνουν στην κεραμεική μερικά υπομινωικά στοιχεία, όπως ακριβώς και στην Κύπρο. Η κατηγορία αυτή παραλλήλων έμεινε έξω από την παρούσα μελέτη, αφού δεν πρόκειται για νέες επιδράσεις, αλλά, απλά, για παράλληλες επιβιώσεις.

Το μεγαλύτερο μέρος των κυπριακών στοιχείων που φθάνουν στην Ανατολική Κρήτη, αν όχι το σύνολό τους, σχετίζονται με φοινικικά πρότυπα. Εδώ θα άξιζε να αναφερθεί ίσως ότι η γραπτή μεταγενέστερη παράδοση υποστηρίζει ότι η Ίτανος, λιμάνι στην βορειοανατολική άκρα του νησιού κτίστηκε από Φοίνικες, πράγμα όμως που δεν έχει αποδειχθεί ανασκαφικά.

Στην πρώιμη ανατολίζουσα φάση η Ανατολική Κρήτη είναι σε θέση να γνωρίζει τις κνωσιακές μιμήσεις κυπριακών αγγείων, και να τις προμηθεύεται ή και να τις κατασκευάζει η ίδια.

51. Ανάλογα αγγεία βρέθηκαν και στο Μπεράτι Πισκοκεφάλου, (ανασκαφή Ν. Πλάτωνα, Μουσείο Ηρακλείου, αδημοσίευτα).

52. Για παράδειγμα SCE IV: 2, εικ. XXVI, 1, και SCE II, πίν. CXI.

53. SCE IV: 2, σ. 301.

Υπάρχουν πάντως κάποια στοιχεία που εμφανίζονται μόνον στην ετεοκρητική περιοχή, κι αυτά, αν και δεν είναι πολλά, είναι όμως τόσο χαρακτηριστικά που να πείθουν ότι κάποιες απευθείας σχέσεις του χώρου με την Κύπρο πρέπει να υπήρχαν.

Ο αρύβαλλος από τα Μαυρίκια Πραισού ίσως να σημαίνει και μια έμμεση επίδραση μέσω Ρόδου. Κάποια ροδιακά ή μάλλον γενικότερα δωδεκανησιακά στοιχεία μπορούν να ανιχνευθούν στην κεραμική της περιοχής.

Σε μια φάση πρωιμότερη της πρώιμης ανατολίζουσας οι κυπριακές επιδράσεις φθάνουν χωριστά σε κάθε θέση της Ανατολικής Κρήτης. (κερατόσχημο αγγεία, ηθμός με ανθρωπόμορφες λαβές, αμφορείς με κύκλους στη μια όψη, οινοχόες με πλάγιες προχοές, κυλινδρική πρόχους).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ (PLATES)

Φωτογραφίες

- Pl. I: 1. Μουσείο Ηρακλείου. Δ. 2. Αμφορέας με κάθετες λαβές από τη νεκρόπολη της Δρήρου.
2. Μουσείο Ηρακλείου. Δ. 17. Αρύβαλλος από τη νεκρόπολη της Δρήρου.
3. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 707. Οινοχόη από το Καβούσι.
4. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1986. Κερατόσχημο αγγείο από το Καβούσι.
- Pl. II: 5. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1987. Κερατόσχημο αγγείο από το Καβούσι.
6. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 3694. Οινοχόη από το Καβούσι.
7. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1954. Οινοχόη από το Καβούσι.
- Pl. III: 8. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 736. Αρύβαλλος από το Καβούσι.
9. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 719. Αρύβαλλος από το Καβούσι.
10. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 720. Αρύβαλλος από το Καβούσι.
11. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 718. Κυπριακός αρύβαλλος από το Καβούσι.
- Pl. IV: 12. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1410. Αρύβαλλος από την Πραισό.
13. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1412. Αρύβαλλος από την Πραισό.
14. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1437. Τμήμα από τον ώμο κλειστού αγγείου από την Πραισό.
- Pl. V: 15. Μουσείο Ηρακλείου. Η. Χωρίς αριθμό. Οινοχόη από την Πραισό.
16. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1588. Αρύβαλλος από την Πραισό.
17. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 2207. Κυλινδρική πρόχους από την Πραισό.
18. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 3211. Πρόχους με πλάγια προχόη από τους Αδρομύλους.
- Pl. VI: 19. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1843. Λήκυθος από τον Άγιο Γεώργιο.
20. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1813. Αμφορέας με οριζόντιες λαβές από τον Άγιο Γεώργιο.
- Pl. VII: 21. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1814. Αμφορέας με οριζόντιες λαβές από τον Άγιο Γεώργιο.
22. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1815. Αμφορέας με οριζόντιες λαβές από τον Άγιο Γεώργιο.

Σχέδια

- Pl. VIII: 1. Μουσείο Ηρακλείου. Δ. 2. Αμφορέας με κάθετες λαβές από τη νεκρόπολη της Δρήρου.
 2. Μουσείο Ηρακλείου. Δ. 17. Αρύβαλλος από τη νεκρόπολη της Δρήρου.
 3. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 2822. Ηθμός από το Καβούσι.
 4. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 707. Οινοχόη από το Καβούσι.
 5. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1986. Κερατόσχημο αγγείο από το Καβούσι.
 6. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 3694. Οινοχόη από το Καβούσι.
- Pl. IX: 7. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1954. Οινοχόη από το Καβούσι.
 8. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 736. Αρύβαλλος από το Καβούσι.
 9. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 719. Αρύβαλλος από το Καβούσι.
 10. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 718. Κυπριακός αρύβαλλος από το Καβούσι.
 11. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1410. Αρύβαλλος από την Πραισό.
 12. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1412. Αρύβαλλος από την Πραισό.
 13. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1998. Λήκυθος από την Πραισό.
 14. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 1437. Τμήμα οινοχόης από την Πραισό.
- Pl. X: 15. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1588. Αρύβαλλος από την Πραισό.
 16. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 2202. Κυλινδρική πρόχους από την Πραισό.
 17. Μουσείο Ηρακλείου. Η. 3211. Πρόχους με πλάγια προχόη από τους Αδρομύλους.
 18. Μουσείο Σητείας. Σ. 3920. Οινοχόη από τον Άγιο Γεώργιο.
 19. Συλλογή Μητσοτάκη. Π. 86. Οινοχόη από τον Άγιο Γεώργιο.
 20. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 2365. Αρύβαλλος από τον Άγιο Γεώργιο.
 21. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1843. Λήκυθος από τον Άγιο Γεώργιο.
- Pl. XI: 22. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1813. Αμφορέας από τον Άγιο Γεώργιο.
 23. Μουσείο Αγίου Νικολάου. Α.Ν. 1815. Αμφορέας από τον Άγιο Γεώργιο.

